

Lukács és a szocializmus – 1968*

Ahhoz, hogy a mai Magyarországon egy nagy gondolkodó kikerüljön a képzeletbeli nemzeti pantheonból s neve a feledés homályába merüljön, még csak marxistának sem kell lennie. Lukács olyan szocialista opponense is, mint a nem kommunista Bibó István, kikerült onnan. Márpedig Lukács a mai rendszer talán legfőbb ideológiai céltáblája, amire az erre szakosodott ideológiai verőlegények nap mint nap emlékeztetnek. Ennek alapvető oka nyilvánvaló: Lukács az egész 1989-es új kapitalista fordulattal szemben egy generális filozófiai alternatíva kidolgozásában „vétkes”. Hagyatéka nyilvánvalóan szerves része a korszakunkban zajló antikapitalista, rendszerellenes filozófiai rekonstrukciónak.

Ilyen értelemben Lukács György rendkívül kellemetlen viszonyítási pont a mai magyar értelmiség számára, ahogyan a múltban is az volt. Ugyanis Lukács egész kritikai munkássága a marxizmushoz – s nem a marxizmus–leninizmushoz mint legitimációs ideológiához¹ – kötődik ezer szállal. Napjainkban, amikor Marxot, a marxizmust szabályos politikai kampányok keretében rekesztik ki a szellemi életből, Lukács sorsa is – úgy látszik – megpecsételődött. Talán ezért is érdemes emlékeztetni arra, hogy Lukács filozófiai marxizmusa 1956² után az államszocialista rendszer „önigazgatói” tendenciájú megreformálását, egy társadalmi méretű demokratizálást alapozott meg. És ez az a keret, amelyből őt kimetszeni nem lehet.³ Filozófiai felvetése mélyen illeszkedett a marxi formációelmélet keretei közé, nem véletlenül „ünnepelte” az Ontológiában Tőkei Ferenc jól ismert elméleti rekonstrukcióját, a formaelmélet megújítását, amely elmélet a marxi örökség lényegéhez tartozik.⁴

* Az ELTE BTK Filozófiai Intézete Morál- és Politikafilozófiai Kutatócsoportjának „1968 és a magyar filozófia” c. konferenciájára (2018. június 1–2.) készült előadás írásos változata.

Mindennek gyökerei az 50-es évek elejéhez-közepéhez (eltekintve itt a korai, presztálinista marxizmus forrásaitól), a XX. szovjet párt-kongresszushoz és az '56-os magyar felkelés ösztönzéseire nyúlnak vissza. Ennek érdekes dokumentációja Lukács György, a tanár és az az '56 után emigrációban élő Mészáros István, a tanítvány levelezési hagyatéka az 1950-es évek eleje és 1971 között, amely témakörünkben számos izgalmas filozófiai kérdés felbukkanására is rávilágít.⁵ E periódusban – aminek kulcséve 1968 – talán nem meglepő, hogy a két gondolkodót a történelmi változások természetével kapcsolatos elméleti-módszertani kérdések komolyan foglalkoztatták. Hiszen olyan korszakváltás tanúi voltak, amely a(z állam)szocializmus mint rendszer fejlődése szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt.

A levelezés gyakran kitér a történelmi fejlődés „kontinuus és diszkontinuus mozzanatainak”, valamint folyamatainak összefüggéseire. Úgy vélték, hogy e kérdéskör konkrét tisztázása nélkül megválaszolhatatlan a „merre tartunk?” kérdése. Ezt legáltalánosabban a sztálini eredetű fejlődés és a polgári-kapitalista restauráció között egy harmadik fejlődési lehetőségként ragadták meg, amelyet a *tertium datur* fogalma jelölt. Mészáros már egy 1957-es – csak hat évvel később megjelent – tanulmányában érinti ezt a kérdéskört, amire Lukács csak megjelenése után reagálhatott. Mészáros nem egyszer tájékoztatta Lukácsot és kérte véleményét készülő – lényegében Lukács munkásságával foglalkozó – könyvének vázlatáról.⁶ Mészáros az adott szakasz szellemi-politikai viszonyait – mai szemmel nézve is helyesen – a marxizmuson belül sem ítélte meg kedvezőnek. Mindenekelőtt e szituáció kapcsán – „illusztrációként” – magának Lukácsnak a művével kapcsolatos negatív-elutasító jelenségekre utal. „Arról van ugyanis szó – írta Mészáros e levelében (1968. június 14.) –, hogy az utóbbi években, Olaszországban, Franciaországban és egybeült olyan negatív jelenségeket tapasztaltam művével, politikai és elméleti munkásságával kapcsolatban baloldali körökben (sic!), amit nem lehetett csak úgy könnyedén elintézni, vagy figyelmen kívül hagyni. Hangsúlyozom, hogy pozitív baloldali körökről van szó, s a szóban forgó értelmiségiek közül egyesek személyes barátaim is. Addig, míg munkásságát ért támadások a jobboldalról történtek, nyugodtan lehetett azt mondani, hogy »a kutya ugat, a karaván halad«. A szektás szűklátókörűséget is el lehetett intézni hasonlóképpen. Itt azonban egy egészen más jelenségről van szó.”⁷ Mészáros a jelenség mögött „perspektívabeli különbségeket” érzékelt. Elméleti téren a perspektívavesztés egyik mozzanatát „az elmélet síkján a diszkontinuitás

egyoldalú hangsúlyozásában” diagnosztizálta. Hiányolta „a relatív continuitást a diszkontinuitásban”. Ennek kapcsán Cohn-Bendit *The Obsolete Communism: The Left-Wing Alternative* c. munkája (1968) jut eszébe, amelytől úgyszólván egyenes út vezetett a liberális parlamenti képviselő státuszához. Ez az egyoldalúság „azt a napjainkban világosan látható veszélyt hozza magával, hogy a szóban forgó baloldali marxisták képtelenek a Marcuse-szerű jelenségek demisztifikálására [...]”. Ezért tehát az írandó könyv pozitív lehetőségeit abban látom, hogy [az ön – KT] munkásságának elemzésén keresztül segítsen tudatosítani a történelmileg oly nagy jelentőségű kérdést: a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikáját.” Ha egy történelmi alternatíva filozófiai kidolgozásáról van szó, ha a *tertium daturt* keresték a maga konkrétságában, túl a sztálini és a kapitalista fejlődésen, a „mindent egyszerre” követelés mélyen téves hagyományát is félre kellett tenni, ami feltételezte, hogy tisztázzák a múltban felhalmozódott tapasztalatok „értékeit” és „értéktelenségeit”.

Lukács erre a problémára az új perspektíva-meghatározással összefüggésben kitért *A demokratizálás jelene és jövőjében* és az *Ontológiában* is. Történelmileg az orosz forradalom szovjetjeinek, a társadalmi öntevékenységnek, a munkás önkormányzatnak a „hagyományához” tér vissza, amely egyúttal-egyszerre antiliberális és antisztálinista kiindulópontokat tisztáz. Nem véletlen, hogy az 1968-as forradalmas események hatására is, Lukács nyomán, Mészáros István későbbi munkásságának középpontjába a demokrácia újraértelmezett fogalma kerül, amely szakított azzal a liberális felfogással, miszerint a demokráciát kizárólag jogi-politikai fogalomként értelmezi. Az „egésznek” ez a szétforgácsolása nem véletlenül készítette a neopozitívizmussal való polémiára, ami szintén magában foglalta Lukács analízését a *résznek az egész fölötti uralmával szemben*. Az államszocializmus és a polgári világ bizonyos „közössége”, amely a két berendezkedés, a két különböző szisztéma „konzerválásával” függött össze, úgymond, a filozófia síkján is tagadta a rendszer *egészére* vonatkozó kérdésfelvetéseket.

Lukácsnak az *egészre* koncentráló filozófiai alapállása feltételezte a szocializmus fogalmának, tartalmának újragondolását, amellyel persze 1968-ban nem állt egyedül.

Lukács szocializmus-fogalma nem állókép, nem fantáziálás a jövőről, ellenkezőleg: *gyakorlati* fogalom, amennyiben a „plebejus demokráciát”, a „tömegek demokráciáját”, a „munkásdemokráciát” olyan intézményesült formában képzelte el – egyébként Marx és

Lenin elgondolásai és a forradalmi praxis történelmi tapasztalatai alapján –, ahol a mindennapi élet, az életmód, a termelés, a kultúra területe, a lakóhelyek közösségi ellenőrzés alá kerülnek. Ezért „logikus”, hogy Lukács minden polgári restaurációt történelmi méretű visszalépésként szemlélt és értékelt: egy ilyen „visszarendeződés” lehetőségét egyébként a sztálinista eredetű bürokrácia elkülönült hatalmi érdekeivel is szerves összefüggésbe hozta, mint alapvető mozgatókkal. Lukács szocializmus-fogalma tehát az államszocializmus és a kapitalizmus radikális kritikái elemzésén nyugszik. Mindennek eddigi legteljesebb és legszínvonalasabb számbevétele Tütő László elemzésében található meg.⁸ Tütő azt emeli ki a „szocialista alternatíva” lukácsi filozófiai elemzéséből, hogy itt egy folyamatról, egy befejezetlen, „végtelen” folyamatról van szó, amelynek során az emberek, egyének és társadalmi csoportjaik elsajátítják a közösségi társadalomszerveződés „szellemét” és „technikáit”. Nézete szerint, egy ilyen átalakulás nélkül a tőkeuralom legvadabb formái rendezkedhetnek be, amelyekről adekvát fogalmat alkothatunk a náci diktatúrától a mai tekintélyuralmi rezsimek gazdag tapasztalataiig.

Lukács tudatában van annak, hogy a társadalmasított-közösségi tulajdon alapján szerveződő létformák meggyökeresedése elképzelhetetlen a milliókat átfogó társadalmi öntevékenységek kialakulása-kialakítása nélkül.⁹ Objektíve azonban nem tudott mit kezdeni azzal a szituációval, hogy a létező kommunista pártok nem alkalmasak egy ilyen átalakulás „inspirálására”, ám efféle érdekek osztályalapú „felismerésében”, a fejlődés dinamikájában, 1968 sajtóságos szellemében bízott. Ez az az ugrópont, amelyet a tőkerendszer menedzserei jobban értettek, mint azok, akiknek az új szisztéma megvalósulása közvetlenül érdekében állt volna.

Az a Lukács, aki 1956 antisztálinista kihívására reagálva, Nagy Imre kormányában is funkciót vállalt, aki az 1968-as csehszlovákiai bevonuláskor már részletesebben, elméleti téren is kifejtette elutasító-kritikai álláspontját a fennállóval szemben, a 80-as-90-es évek posztmodern beállításában (nem is szólva a mai liberális kritikusokról) alig különbözik saját párton belüli ellenfeleitől. Ennek persze oka volt és van, amire itt nem térhetünk ki.

Mint jeleztük, Lukács 1956 körül tette igazán világossá, hogy akkoriban is volt olyan tendencia, amely a sztálini eredetű (állam) szocializmus demokratikus, munkás-önkormányzati nézőpontból való értelmezését preferálta. A sztálinizmus és a kapitalizmus közötti gyakorlati útkeresés, a *tertium datur* az antikapitalista alternatíva

melletti egyértelmű kiállás volt. Kényesen vigyázott arra, ez a Mé-szárossal vagy éppen korábbi orosz kollégájával, Lifsiccel, a híres esztétával való levelezéséből is kiderült, hogy filozófiai vizsgálódásai ne támogassanak olyan tendenciákat, amelyek a polgári társadalom, a „modern” világ, magyarán a kapitalizmus restaurációja felé mutathatnak. Ez volt az alapvető oka annak, hogy a politikai praxis síkján a kommunista (állam)pártot filozófiai síkon sem tette *ad acta*, nem véletlenül lépett vissza a pártba 1967-ben. Lukács, Hobsbawm vagy az olasz és a francia marxista teoretikusok többsége – minden kritikájuk ellenére – akkoriban a kommunista párt hatalmának felszámolását a kapitalizmus, sőt sokan a fasizmus vagy valamilyen fasisztoid hatalom visszaállításával azonosították.

A 60-as években főképpen német szociáldemokrata teoretikusok, akik a neokantiánus hagyományhoz kapcsolódva a két rendszer „békés összenövésének” gondolatkörében mozogtak, nem voltak Lukács számára rokonszenvesek, mert úgy látta, hogy a szocializmus számukra, szociáldemokraták számára, a „sztálinistákhoz” (értsd: dogmatikusokhoz) hasonlóan az állam egyfajta mindenhatóságát jelenti a keynesi eredetű jóléti állam formájában.¹⁰ Lukács azt is átlátta, hogy a szociáldemokratákhoz hasonlóan végül a „sztálinisták” (dogmatikusok) is megtértek vagy hajlamosak voltak megtérni a piachoz, pontosabban annak egyfajta koncepciójához: a revizionisták és a dogmatikusok „kibékülése” egy *tertium datur* hiányában – mint Lukács is helyesen feltételezte – végső soron a kapitalizmus visszaállításában teljesezhet ki. Vagyis a *tertium datur* mint olyan nem egyszerűen valamiféle „módszertani alapelv”, nem egy kantiánus „erkölcsi imperatívusz”, hanem egy gyakorlati folyamat „kreációja” volt, amely rendelkezik elméleti-ideológiai, mozgalmi-politikai és kulturális-életmódbeli szempontokkal.

Lifsiccel folytatott levelezésükben is, az igazi szocializmust keresve, a „dogmatikusok” és a „revizionisták” (szocdemek-liberálisok) „összműködéséről” írnak. E jelenséget például egy 1967. márciusi levelében Mihail Lifsic Ja. E. Elszberg és A. L. Dimsic metamorfózisán keresztül mutatja meg.¹¹

A 60-as években Lukács gondolkodásának középpontjában a *mindennapi élet* strukturális problémái álltak, az, hogy miképpen képződik az *alternatíva* a mindennapi praxis síkján. Érdeklődése filozófiailag az ismeretelméleti problémákról ontológiai kérdések felé fordult. Lukács szemben állt a sztálinizmus ismeretelméleti abszolutizmusával, aminek legfőbb filozófiai dokumentuma maga

Ontológia volt.¹² Az időkorlátok miatt csak utalok a 60-as évek Közép-Kelet-Európájában kibontakozó gazdasági és politikai reformkísérletekre, a filozófiai-kulturális megújulásra, a „marxizmus reneszánszára” stb., amelyek háttérében a desztalinizáció néhány fontos, elméleti jelentőségű momentuma, mint például az 1961-es XXII. kongresszuson elfogadott új pártprogram elméleti része állt, amelyben a „kommunista társadalom mint a társadalmi öngazgatás rendszere” jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt egy új, szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás egy absztraktabb szintjén is. Ezt is tükrözte Lukács *Demokratisierung...* c., ma már jól ismert elaborátuma, amely jól kifejezte az átalakulás egész „filozófiáját”.¹³

Tehát Lukács György 1971-ben úgy halt meg, hogy a „marxizmus reneszánszának” szellemében a magyar gazdasági reformokat, a várható piaci egyenlőtlenségek hatásait a társadalmi önszerveződés erősítésével, a munkástanácsi demokráciával kívánta részben ellensúlyozni, részben a reformokat kiteljesíteni.¹⁴ Ám a kommunista pártokban, az MSZMP-ben „klasszikus” fokon a „dogmatikusok” és a „revizionisták” 1988-ig a fő dologban mindig kiegyeztek: *a szocializmus „megjavítását” piaci reformokkal kívánták elérni az egypártrendszer és persze saját hatalmuk megőrzésének keretein belül.*¹⁵

A 80-as évek legelején Heller, Fehér és Márkus már az emigrációból, *A diktatúra a szükségletek felett* sokat mondó címmel publikált munkájuk előszavában még azt írták: „Mi mind a hárman meg vagyunk győződve, hogy ma a világnak nem kevesebb, hanem több szocializmusra van szüksége”.¹⁶ Azt gondolom, ezt volt a tanítványok utolsó lukácsista szava. Maradt Mészáros István Angliában, aki Lukácsot filozófiailag átvitte a XXI. századba – *A tőkén túl*.

Lukács és Lifsic levelezésében is föltárul e fordulat néhány eleme. Példának okáért Lukács egy 1964. október 31-i levelében eklatánsan rajzolódk ki, hogy Lukács a Szovjetunióban – Lifsic és mások minden erőfeszítése ellenére is – szinte mindvégig revizionistának számított, akinek fő műveit nem engedték publikálni könyv formájában. Ezzel szemben Nyugaton publikálták ugyan, de igyekeztek őt a sztálinisták táborába beszuszakolni, ami szinte kötelező dogma lett széles körökben. Nemigen vonható kétségbe, hogy Lukács szovjetunióbeli negligálásának elsősorban nem filozófiai, hanem politikai okai voltak, mindenekelőtt Lukács 1956-os és 1968-as „különutas” álláspontja, amely mindenekelőtt a prágai bevonulás elutasításában érte el csúcspontját. Némi iróniával szólva, a brezsnyevi „konzervatív” politikai

fordulat Lukács és Lifsic filozófiai nézeteiben biztosan nem kapott elméleti alátámasztást.

1968 Párizsa, Berkelyje és Prágája valóban fontos korszakhatár a 83 éves Lukács szocializmusra vonatkozó gondolkodásában. Mint jeleztem, Lukács a magyar reformokhoz való viszonyában a hivatalos megközelítésektől két irányban határolódott el a „szocialista demokratizálás”, a szocializmus mint projekt kérdésében. Az egyik „rossz” irány, a maga „ökonomista” egyoldalúságában, tisztán gazdasági-piaci, decentralizációs reformokra készült, politikai reformok nélkül, a másik az „állami bürokratikus” egyoldalúság, amely az állami irányítás, a bürokratikus centralizmus „megjavítása” irányába tájékozódott, nemcsak Magyarországon, hanem az egész „szocialista táborban”. Lukács kiindulópontja az állami tulajdon fokozatos társadalmasítása, az egyének és termelők szabad közösségeinek, illetve öntevékenységük kibontakozása irányába vezetett: olyan gazdálkodás perspektíváiban gondolkodott, amelyben a termelés kiindulópontja a kereslet, a demokratikus tervezés. Az egymással konfrontálódó kapitalista részracionálisokkal szemben a társadalom egészéből kiinduló racionalistást állított középpontba.¹⁷

Lukács az Ontológiában számos oldalon rekonstruálja azt a módszert, Marxnál és Leninnél is, amely a szocializmus létrejöttében-megteremtésében a társadalmi önszerveződés, az önkéntes gazdálkodási társulások lehetőségeit, vagyis a társadalmi demokrácia alapjait húzza alá, aminek teljesebb filozófiai kifejtését Mészáros István műveiben találhatjuk meg. E filozófiai örökség aktualitását az adja meg, hogy az új, kapitalista kísérletek mindenütt az oligarchikus kapitalizmus legrosszabb formaváltozatait hívták életre. Ebben az értelemben a bukott államszocializmus után a Lukács által filozófiailag megalapozott *tertium datur* egész társadalomfilozófiájának alapvető orientációja nagy kihívás a jövő számára. Ugyanis szemlélete és módszere, akár csak magáé Marxé, nem a történelmi múlt, a filozófiatörténet valamely alfejezete, hanem lényeges pontokon tudatosan az emberiség jövőjének filozófiája.

Ha már a sztálinistáknak nem sikerült őt eltemetni, ne szolgáltassuk ki ezt a hagyatékot az új kapitalizmus mindenre kapható ideológiai verőembereinek.

- ¹ Lukács szakítása a legitimációs ideológiával nem abban áll, hogy használja-e a marxizmus–leninizmus fogalmát, hanem abban, hogy a marxizmus a számára nem pártideológia, hanem mindenekelőtt kritikai tudomány. A Mészáros Istvánnal és másokkal is folytatott levelezésből egyértelműen kiderül, hogy Lukács nem a párt-ideológiában mozog. A perspektívát, az alternatívát következetesen, filozófiailag meg akarja alapozni.
- ² Azóta a történelmi vizsgálatok, mindenekelőtt 1956 – egyéb jól ismert irányzatai mellett – a szocialista tendenciát bizonyították a munkástanácsok dokumentumai tükrében, amennyiben maguk a munkástanácsok mindegyike két irányú elhatárolódást tartott fontosnak, a fejlődés két irányú veszélyére figyelmeztetett 1956. október 23. és november 4. között: a tőkés és a sztálinista restauráció egyidejű veszélyére. Hiszen a munkástanácsok gyakorlatilag összes dokumentuma tartalmazta, hogy a gyárakat és a földet a kapitalistáknak és a földesuraknak vissza nem adják. Vö.: Krausz T.: Az 1956-os munkástanácsokról. *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél).
- ³ A történetiség szempontja megkívánja, hogy jelezzük: az előadás csupán filozófiailag felfogott és értelmezett, távlatos perspektíva-állítás rövid rekonstrukciójával foglalkozik, anélkül, hogy elemezhetné annak konkrét gyakorlati-politikai hátterét. Ennek ugyanakkor megvan az az előnye, hogy elkerüljük a gyakori hibát: a különböző elemzési síkok összekuszálódását. Számos politikai és történeti-gazdasági összefüggés merül itt fel az „átmeneti korszakról”, mindenekelőtt a többszektörű, vegyes gazdaságról, amely persze csak egyike az „átmenet” sokszínűségét és bonyolultságát reflektáló kérdéseknek. Más munkáimban sokat foglalkoztam az átmeneti korszak konkrét problematikájával.
- ⁴ Lásd erről részletesebben: Krausz T.: Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák. Néhány gondolat a szocializmus elméletitörténetéről. *Eszmélet*, 112. sz. (2016. tél).
- ⁵ E hagyaték feldolgozása terén az első lépéseket Szigeti Péterrel mostanában kívánjuk megtenni. (A Lukács–Mészáros-levelezésből készítettünk egy válogatást, amely az *Eszmélet* Zsebkönyvek sorozatának egyik darabjaként jelenik meg 2019-ben.)
- ⁶ Tudomásunk szerint, ez a „Lukács-könyv” valamilyen formában a *Beyond Capital*-ben inkorporálódott, de gyökerei, mint látjuk, évtizedekre mennek vissza.
- ⁷ Lásd 1962. okt. 22.; ugyanaz a levél, 2. (E szöveg mostani publikációjának folyamatában a levelek beszkenneve hozzáférhetővé váltak az interneten.)
- ⁸ Tütő László: Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva*. *Eszmélet* Kiskönyvtár. L'Harmattan Kiadó – *Eszmélet* Alapítvány, Budapest, 2010. 15–67.
- ⁹ Vö.: Tütő i. m. 58–65.
- ¹⁰ Lukács nemcsak az anarchistáktól különböztette meg magát – akik nem vették figyelembe Lenin intését, hogy a szocializmus, az államnélküli viszonyrendszer „nem bevezethető” – de a szociáldemokrácia történelmi vétségével is tisztában volt és maradt, mert ez utóbbiak sohasem tulajdonítottak jelentőséget a „szocializmusba vezető” bármilyen konkrét átmenetnek, megmaradtak egy Európa-centrikus „kivételesség” álláspontjánál, amelynek gyökereivel Lukács már az I. világháború előtt tökéletesen tisztában volt. Nézete szerint, a marxizmusnak e vonatkozásban

különösen is saját állásponttal kell rendelkeznie, mert a szociáldemokrácia mindkét lábával a centrumkapitalizmus alapján áll.

- ¹¹ Lukács György és a szocialista alternatíva... i. m. 217–218. Elszberg, aki besúgóként – az „ortodoxia védelmezőjeként” – többek között I. Babel feljelentésével vált hírhedtté, évtizedekkel később liberális oldalról támadta az esztéta Lifsic filozófiai álláspontját. Lukács – aki nyilván a rendszerváltás „átállásain” sem csodálkozott volna, kivéve talán egy-két tanítványa esetében – válaszlevelében (1967. április 22.) így vélekedett: „Az, amit Önmagáról ír, nem lep meg; mindkét említett típust, amelyekre utal, különböző országokban tapasztalatból ismerem.”
- ¹² A tulajdonképpen még ma is tartó történetelméleti vita egyik centrális kérdése a történelmi fejlődés *alternatív szerkezetéről* a sztálini fordulat konkrét értelmezésének tükrében. (Példának okáért I. Deutscher szinte mindenkit megelőzve tette fel a történelmi alapkérdést a szovjet fejlődés, a „nagy áttörés”, a „második forradalom” vonatkozásában: volt-e annak alternatívája? Akkoriban a kérdés Kelet-Európában azért lett oly izgalmas, mert úgy tűnt, a 60-as évek radikális alternatívákat érlel. Később, a peresztrojka időszakában sem véletlenül ez a kérdés került a középpontba. (Lásd: Krausz T.: Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák, i. m.)
- ¹³ Az elméleti irodalom történetében is tükröződik, hogy az „alternatíva” Kelet-Európa bármely alrégiójában a fejlődés gyakorlatilag három lehetőségét rejtette magában. Az egyik fejlődési útként a status quo megőrzése kínálkozott, a másik út a kapitalizmus visszaállítása, a harmadik út pedig a rendszer szocialista irányú átalakítása. A csehszlovákiai eseményekben, a magyar „új gazdasági mechanizmusban”, majd a lengyelországi *Szolidaritás* mozgalmában és a jugoszláv átalakulásban (a piac és az öngazgatás szervesen keverékében) mindhárom lehetőség manifeszt módon ott munkált. Természetesen a Szovjetunióban is látenszen jelen volt az *alternatíva*, még akkor is, ha Hruscsov nem értette azt a maga nagyságában. Ám 20 évvel később a peresztrojka periódusa tette világossá, hogy a fejlődés e hármas lehetősége nyilvánvalóan nem azonos esélyekkel rendelkezik.
- ¹⁴ Lukács 1968-ban írt *Demokratisierung Heute und Morgen* c. írása magyarul nem jelenhetett meg 1988-ig. Amikor megjelent, a szocialista alternatívának lényegében már befelezgett.
- ¹⁵ E fejlődés antikapitalista kritikusai – párton belüliek és kívüliek – már a 70-es években elköteleződtek a rendszerkritika mellett. Filozófiai értelemben és szimbolikusan mondom, az alternatívát kimunkáló – bár számos tekintetben, így például a „tudathoz fellebbező”, vagy a munkamegosztás kérdésének megítélésében „taktikai” engedményeket tevő – Lukácstól indultunk (*Demokratisierung*, 1968) és a szocializmus filozófusáig, Mészárosig jutottunk (*Beyond capital*, 1995). A lukácsi hagyományból érkező marxisták többsége a kommuna-szocializmus, a munkás-öngazgatás felől építkezve jutottak el végül a rendszerváltás liberális elfogadásáig, sőt támogatásáig.
- ¹⁶ Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1991. Előszó.
- ¹⁷ Vö. részletesebben.: Tütő L: i. m.